

NŐKÉP, NŐI SZEREPEK ÉS ISKOLÁZTATÁS A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁNI EURÓPÁBAN az újjáépítés a gazdaság jelentős mértékű fellendülését eredményezte. Az eufória társadalmi méreteket öltött, a fejlődésbe vetett hit óriási energiákat mozgósított. Az állam, mint legfőbb munkáltató a prosperitás éveiben nagyvonalú gazdának bizonyult: a munkanélküliség évtizedei után a közel teljes foglalkoztatottság időszaka jött el. Az energiaárak alacsonyok voltak, a termelékenység növekedett, az új tőkebefektetések előtt zöld út nyílott – mindennek következtében a legtöbb ország gazdaságának motorja korábban nem tapasztalt mértékben gyorsult fel.

A nők helyzete és iskoláztatása Európában

A gazdasági fejlődés pályáján feltörő országokban első pillantásra a nők helyzete is javulni látszott: azaz egyre többen vehettek részt a közép- és felsőfokú oktatásban, és mind többen integrálódtak a munka világába is. A második világháború éveiben ezt a folyamatot előkészítette a nők tömeges munkához jutása – a távollévő férfiak helyén –, ez a mobilizálás most ugyanúgy lezajlott, mint a megelőző világháború időszakában.

Valójában azonban korántsem volt ilyen egyértelműen rózsás a nők helyzete a háború után. Folytatódott az a folyamat, amely már a húszas–harmincas években elkezdődött, azaz befejeződött a munka világának kettészakadása. Kialakultak a kifejezetten „*feminizált*” munkakörök, a tipikusan női foglalkozások, amelyekből a férfiak fokozatosan elhagytak. (Idetartoztak például a hivatali munkakörök bizonyos fajtái, a pedagóguspálya és a szolgáltatóipar egyes területei stb.) Ezeknek a foglalkozásoknak a társadalmi presztízse rohamosan csökkent, és ez együtt járt bérezésük gyors romlásával. Megszilárdult az egyes foglalkozások *hierarchiája*, s ebben a rendben a női hivatások nem foglalhattak el előkelő helyet.

A kereső munkát végző férjezett nők száma Európa valamennyi országában növekedett – Hollandia és Belgium kivételével. Ezzel párhuzamosan vált egyre hosszabbá az az időszak is, amelyet a nők aktív munkavégzéssel töltek. Norvégiában 1950 és 1960 között megduplázódott a dolgozó férjes asszonyok száma, Svédországban 20 százalékkal, Svájcban 10 százalékkal nőtt az arányuk. Franciaországban ez a növekedés 5 százalékos volt, és így 1962-ben a családos asszonyok aránya itt 52,3 százaléka volt a munkában álló teljes női populációnak. Országoként eltérő volt a szokás, amelyet a dolgozó nők a családalapítás után követtek. Spanyolországban, Írországban, Portugáliában és Hollandiában a házasságkötés vagy legkésőbb a gyer-

mekszülés után ezek az asszonyok általában befejezték kenyérkereső tevékenységüket. Németországban, Franciaországban, Angliában és Olaszországban viszont többnyire munkába álltak a gyermeknevelés éveit követően. Általában elmondható, hogy egy asszonynak minél több gyermeke született, annál kevésbé volt lehetősége ismét családon kívüli kereső munkát vállalni, sőt Európa déli országaiban, Írországban és Hollandiában az volt a szokás, hogy aki megszülte első gyermekét, az attól fogva otthon maradt (*Lagrave 1995:501–502*). A kisgyermekes anyák helyzetét, munkához való viszonyát természetesen számos – országonként eltérő – tényező befolyásolta, ezek közé tartozik a bölcsődék és óvodák száma, a háztartási munkát könnyítő gépek megléte vagy hiánya, az anyák iskolázottságának szintje, a férfiak iskolázottsága és foglalkozása stb.

Általános jelenség, hogy a világháború utáni években a családon belüli *tradicionális szereposztás nem változott meg*, sőt néhány évtizedig még inkább a klasszikus családmodell megerősödése volt megfigyelhető. Amíg a férfi számára a családon kívüli munkavégzés továbbra is természetes jog és kötelesség maradt, addig a nők számára ez a közfelfogás szerint csak egy olyan anomália, amellyel a gazdasági kényszer miatt együtt kell élni. A nőkkel szemben megfogalmazott hagyományos „triád”-szerepelvárásnak (feleség, édesanya, háziasszony) megfelelően azonban a gyermekgondozás és -nevelés feladata továbbra is az anyák feladata maradt, és ez természetesen befolyásolta családon kívüli, munkavállalói pályafutásukat. Minél több gyermeke volt egy asszonynak annál nehezebb volt visszatérnie a munka világába. Ugyanakkor kutatások igazolják, hogy pusztán a gyermek megléte a férfi munkahelyi előretartására jótékony hatást gyakorolt.

Ráadásul a nőknek a családon kívül végzett kereső tevékenység mellett – a hagyományos szerep-hármas értelmében – általában meg kellett birkózniuk a háztartás vezetésének teendőivel is. Egy 1975-ben végzett felmérés tanúsága szerint a dolgozó nők háromszor annyi házimunkát végeztek, mint a férfiak. A nőknek tehát a munkavégzés terén kettős feladatkört kellett ellátniuk, míg a férfiaknak – a továbbélő hagyományos nemi szereposztás értelmében – elég volt a családon kívüli hivatásukra koncentrálniuk.

A lányokra váró tradicionális társadalmi szerepek jellegén a számukra egyre szélesebb spektrumban hozzáférhetővé váló közép- és felsőfokú iskolarendszer sem változtatott döntő mértékben. Növekvő arányú részvételük a felsőoktatásban nem eredményezte automatikusan a jobb állásokhoz való hozzájutás esélyének szignifikáns növekedését. (Hollandiában például, – ahol a lányok jellemzően nagy számban vettek részt a magasabb iskoláztatásban – viszonylag csekély volt ebben az időszakban a kenyérkereső nők száma.)

A nők növekvő arányú részvétele a felsőoktatásban *kettős hatást* váltott ki: *egyrészt* kétségtelenül elősegítette *emancipációjukat*, *másrészt* viszont – bármennyire paradox is – *konzerválta* a régi társadalmi viszonyokat (*Lagrave 1995:503*).

Egyfelől ugyanis kétségtelen tény, hogy ez az időszak valóban a nők felsőoktatásban való részvételének robbanásszerű növekedését hozta magával. Az európai

országokban különösen 1970 és 1975 között gyarapodott nagymértékben az iskolázott nők létszáma. 1970-ben például Norvégiában és Franciaországban a középszintű iskolába járó lányok számaránya szinte megegyezett a fiúkéval. Norvégiában a fiúk 58,7 százaléka járt középiskolába, míg a lányoknál ez az arány 58,2 százalék. Franciaországban a középiskolás lányok aránya (49 százalék) már meghaladta a fiúkét (42,1 százalék). Dániában, Spanyolországban Svédországban és Portugáliában 1970 és 1975 között az iskolába járó lányok abszolút létszáma gyorsabban növekedett, mint a fiúké; viszont ugyanebben az időszakban Franciaországban és Németországban fordított volt a helyzet: a fiúk részvétele nőtt gyorsabb ütemben. A felsőoktatásban viszont ekkor még a férfihallgatók voltak többen: az 1964/65-ös tanévben például az európai országokat tekintve átlagosan mintegy 30 százalékkal.

Másfelől viszont az is látható, hogy az iskolarendszeren belül kialakult egy nemek szerinti differenciálódás, amely a lányokat a rájuk váró társadalmi szerepekre, a tipikus női hivatásokra felkészítő képzési formák felé orientálja. Az iskola világa ha nem is harsányan elkülönülő, de jól láthatóan elváló utakat, képzési ágakat kínált (és kínál fel mai is) a fiúknak és a lányoknak, alkalmazkodva ezzel a munka világának kettősségéhez. Európában ebben az időszakban a nők inkább az egyetemek nyelvi-irodalmi, pedagógiai és pszichológiai szakjai felé orientálódtak, amíg a matematikai és a természettudományos képzések a férfiak felségterületei maradtak.

Európa legtöbb országában az 1970-es évek közepére a részvétel tekintetében nagyjából kiegyenlítődött a két nem aránya a középszintű iskoláztatásban. Még ekkor is fennállt azonban a jellemző különbség a két nem felsőoktatással kapcsolatos attitűdjei és iskolázási szokásai között. Míg ugyanis a fiúk többsége élt azzal a lehetőséggel, amit az érettségi vizsga mint jó használható „vízum” jelent a felsőoktatásba való belépéshez, addig a lányok jelentős részének a középiskola elvégzése egyszerűen a tanulmányai befejezését jelentette.

A hetvenes években a nemzetközi közfigyelem egyre inkább ráirányult a nőkkel szemben továbbra is fennálló negatív megkülönböztetés különféle formáira. 1975-ben, a *Nők Nemzetközi Évében* nemzetközi és nemzeti keretek között elfogadott határozatok, állásfoglalások, rendeletek és törvények egész sora született a diszkrimináció megszüntetése és az esélyegyenlőség biztosítása érdekében. Ezek közül az egyik legfontosabb deklaráció az volt, amely megfogalmazta a *nők jogát a férfikkal egyenértékű képzési formákhoz* az iskolarendszer minden szintjén.

A nők egyre növekvő létszáma a középszintű iskolákban és a felsőoktatásban, valamint az a tény, hogy a hetvenes évektől kezdve mind több lány jelent meg a hagyományosan „férfi szakmák” felé vezető szakokon, egy ideig azt az illúziót keltette, hogy az esélyegyenlőség terén már minden rendben van. A nők fiatalabb generációi azonban még mindig azokon a szakokon jelentek meg a legnagyobb tömegben, ahol a nők túlsúlya már korábban is kimutatható volt. A felkínált egyetemi tanulmányok közül a lányok többsége a nyelvi-irodalomtudományi, gyógyszerészeti és – kisebb mértékben – az orvosi képzéseket választja. A svájci hallgatónők 53,9 szá-

zaléka vett részt 1975-ben bölcsészeti-irodalmi kurzusokon, ez az arány 1982-re már 60 százalék lett. Franciaországban az irodalomtudományi, a gyógyszerészeti valamint a gazdasági és szociális területhez kapcsolódó képzéseken a nyolcvanas években már több nő tanult, mint férfi. Mindemellett a technikai és mérnöki stúdiumokon a nők részvétele továbbra is elenyésző maradt a férfiakéhoz képest. Egy jellemző ellenpont, amely a franciaországi helyzetképet tükrözi 1975-ben: míg a könyvtáros szakot választó hallgatók 72,3 százaléka volt nő, addig a technikai főiskolákon ez az arány csupán 1,2 százalék maradt. Más országokban hasonló volt a hallgatóság nemek szerinti megoszlása az egyes képzési formák között.

Általánosságban megállapítható, hogy az iskolarendszerben a 20. század második felében továbbra is fennmaradtak a férfiak és nők eltérő preferenciái az egyes szakok és képzési programok választásakor. Ez a fajta elkülönülés továbbra is jól leképezi a társadalom továbbra is fennmaradó sztereotip gondolkodásmódját az úgymond „tipikus” férfi és női foglalkozásokról.

A két nem esélyei különbözőek maradtak abban a tekintetben is, hogy azonos tartalmú diploma birtokában a munkaerőpiacon kevesebb nő tudott a magasabb társadalmi presztízsű pályákon elhelyezkedni, mint férfi. Tanulásokkal szolgál az a tény is, hogy egy franciaországi felmérés tanúsága szerint 1977-ben a felsőoktatásból kikerülő férfiak 62 százaléka jutott vezető beosztáshoz elhelyezkedését követően, de ez az arány 1985-re 77 százalékra emelkedett. A nők esetében viszont nem változott ebben az időszakban a vezető pozícióhoz jutó friss diplomások aránya (46 százalék) (Lagrange 1995:512–513).

Az 1970-es évek a *gazdasági recesszió* időszakát hozták magukkal Európa számára. A béreket befagyasztották, nőtt a munkanélküliség. A visszaesés miatt felmerült egy új, rugalmas foglalkoztatási politika szükségessége, ennek egyik eleme volt például a részmunkaidős foglalkoztatás, a hosszú múltra visszatekintő, de akkoriban reneszánszát élő otthoni munkavégzés. A munkáltatók jelentős része új, rugalmasabban – akár részmunkaidőben – alkalmazható, kevesebb bérrel is megelégedő alkalmazottakat keresett, így a változást nehezebben tűrő férfiak helyére nők léptek. Jellemző, hogy Európa egésze tekintetében 1975 és 1983 között a női foglalkoztatottak aránya átlagosan 45,7 százalékról 48,7 százalékra emelkedett, míg a férfiaké öt százalékkal csökkent.

A dolgozó nők megvetették a lábukat a munkaerőpiacon. A hosszú távon megtartható biztos munkahely illúziója azonban hamar szertefoszlott. A nyolcvanas évek végére az arány megfordult: a munkanélküliek száma a nők körében növekedett gyorsabban. Az EU országokban 1988-ban 16 millió munkanélkülit regisztráltak, ez a keresőképes népesség 11 százalékát tette ki. Anglia kivételével a női munkanélküliség mindenütt magasabb volt, mint a férfiaké. A tapasztalatok szerint a leghatásosabb védekezés a munkalehetőség elvesztésével szemben a magasabb kvalifikáció, az egyetemi-főiskolai végzettség megszerzése volt mind a férfiak, mind pedig a nők esetében.

Az 1950-es években újra beköszöntött az anyaság kultusza a fejlett Nyugaton éppúgy, mint a szocialista országokban. Amerikában az 1954–1964 közötti időszakot nevezik a „baby boom” korszakának, amikor korábban nem tapasztalt mértékben lendült fel a családalapítási kedv és a szülések száma. Az Egyesült Államokban összesen 76 millió gyermek született ezekben az években.

A szülési kedv fellendülése főleg a közép- és felső osztálybeli nők körében volt tapasztalható, az alsóbb rétegek körében ezzel szemben továbbra is alacsony volt a születések aránya. A második világháború utáni fellendülés idején a fejlett társadalmakban felértékelődött a család, az emberek egyre a meghitt családi körben keresték személyes boldogságukat. A családalapítás és gyermekvállalás az emberek által elfogadott legfontosabb értékek élére került. Egy 1953-ban végzett felmérés szerint a megkérdezett 18–24 éves amerikai nők kifejezetten a gyermekszülést és -nevelést tartották a családi élet legfőbb céljának. A gyermek olyannyira fontossá vált az emberek életében, hogy a gyermekteleneket kezdték szájalomra méltónak és deviánsnak tartani. A gyermek mint „király” a családon belül joggal érezhette, hogy vágytak rá, hogy a szülei számára ő a legfontosabb.

A fellendülés a hatvanas évekig tartott. Ettől fogva azonban a fiatal anyák újabb generációja már kezdte túlzott tehernek érezni a sorozatos gyermekszülést és a háziasszonyi szerepet. Elkezdődött a „tabletta”, a fogamzásgátlás korszaka.

Az okok, amelyeket a gyermekvállalási kedv csökkenése mögött húzódnak a következők: 1. a hedonizmus, a kötelezettségek nélküli élvezetek iránti igény, 2. az egyéniség kibontakozása és „virágzása”, amely a nőket visszatartja attól, hogy a gyermeknevelésre fordítsák életük jó részét, 3. a bizonytalan jövőtől való félelem, amely leginkább az atomháború rémképében ölt testet.

Úgy tűnik, hogy az ezredfordulón a gyermekek a szülők életében már nem jutnak olyan hangsúlyos szerephez, mint korábban. Régebben a bizonytalanabb fogamzásgátlási módszerek mellett, ha bekövetkezett a terhesség, a szülők általában elfogadták a gyermeket. Ma már – jóval biztosabb fogamzásgátlási eljárások alkalmazásakor – egy mégis bekövetkező nemkívánatos terhességet már nem tolerálnak, s az abortuszt választják. Az új jelenség tehát a nem kívánt gyermek elutasítása. Ennek pedig az új kontraceptívumok alkalmazásánál mélyebb okai vannak. A gyermek vállalása már nem csupán az egyedüli lehetőség egy fiatal pár jövőre vonatkozó terveiben, hanem csupán egy a lehetőségek közül (*Pukánszky 2001*).

Társadalmi szerepek és iskoláztatás Magyarországon

A jogi keretek átalakulása

A második világháború utáni években a magyarországi nők társadalmi, jogi helyzetében, tanulási lehetőségeiben és munkaerőpiaci szerepében jelentős módosulások mentek végbe. Az uralkodó politikai elit egyenlősítést szorgalmazó törekvései azonban végső soron nem szüntették meg, csak csökkentették a férfiak és nők között meglévő különbségeket a munka világában és az élet más területein (*Schadt*

2005:157). Az ideológiai célokat kiszolgáló erőteljes propaganda szándéka az volt, hogy a köztudatban még mindig erőteljesen élő *tradicionális női szerep gyökereiben alakuljon át*, és a szovjet mintát követve formálódjon ki nálunk is a szocialista értékrendszer szerint élő „*dolgozó nő*” típusa. Ezt az erőltetett folyamatot számos anomália kísérte, amelyek a két nem egyenlőségének durván leegyszerűsített felfogásából fakadtak, és nem vették figyelembe – egyebek közt – a nők férfiakétól eltérő biológiai-konstitucionális sajátosságait, amelyek bizonyos fizikai munkafajták végzésekor kifejezetten súlyos egészségkárosító hatással jártak (pl. traktoroslányok toborzása, női vajúrók alkalmazása a bányákban stb.).

A nők jogi helyzetének rendezése Magyarországon a háború után szinte azonnal elkezdődött. Az új választási törvény (1945:VIII) megteremtette az általános, egyenlő és titkos választójogot, amely ettől fogva már a nőkre is kiterjedt. A jogok kiterjesztésével párhuzamosan növekedett a nők szerepvállalása a politikai életben. Mind több nő került be a parlamentbe. Míg 1945-ben a női képviselők aránya még csak 3,1 százalék, addig 1947-ben már 17,2 százalék lett (*Schadt 2002:16*). A nők személyiségi jogainak érvényesítése terén fontos lépés volt, hogy 1954-től kezdve már a 14. életévüket betöltött lányok is személyi igazolványt kaptak a fiúkkal együtt. (Egészen addig a férjzett nő adatait a férje bejelentő lapjára vezették fel.) További fontos lépés volt a teljes jogegyenlőség felé, hogy 1945 novemberétől nőket is ki lehetett nevezni gyámnak vagy gondnoknak.

A nők – és velük együtt a gyermekek – egyenjogúsításának formai-legitimációs keretei tovább gyarapodtak akkor, amikor 1953. január 1-jén életbe léptették az új családjogi törvényt (1952:IV). A jogalkotók felfogása szerint „a szocialista házasság két szabad és egyenlő ember kölcsönös vonzalmára alapított közösség”. Ebben a nő jogait úgy határozták meg, hogy őt a házasságban éppúgy, mint egy esetleges válás esetén, a gyermekelhelyezés kérdésében is a férfival egyenlő jogok illessék meg. A nő jogegyenlőségének szimbóluma volt az a törvény adta lehetőség is, amely szerint a házasságkötés után a névhasználat tekintetében a feleség szabadon választhatott. Ezzel megszűnt az a 18. században kialakult magyarországi gyakorlat, hogy a nők a házasságban férjük nevét használják, ezzel is kifejezésre juttatva alárendelt helyzetüket a családban.¹

A *családjogi törvény* megalkotóinak érzékelhető célja az volt, hogy a családon belül szűnjék meg az a hatalmi hierarchia, amely ebben a közösségben évezredek óta szinte változatlanul fennállt. A törvény – legalábbis jogi értelemben – felszámolta a családon belül élő generációk alá- és fölérendeltségét, és a korábban használatos „szülői hatalom” fogalmat a „szülői felügyelet” fogalmával helyettesítette (*Schadt 2003:18–19*).

Az 1949. augusztus 18-án elfogadott új *alkotmány* rögzítette, és egységes keretbe foglalta a törvényi szabályozásnak azokat az új elemeit, amelyek a háború utáni néhány

¹ A magyar nők egészen az újkorig élveztek bizonyos jogi értelemben vett önállóságot. Ezt az a szokás is kifejezésre juttatta, hogy a házasságkötéskor nem csak egyszerűen a férjük nevét vették fel, hanem névhasználatukban leánynevüket is megőrizték. (*Bobula 1933:15; Fercsik é.n.*)

esztendőben a nők jogi értelemben vett egyenlőségéhez vezettek Magyarországon. A két nem alkotmányban kinyilvánított egyenlősége formailag megszüntette a nők hátrányos megkülönböztetésének jogi lehetőségét. A munkához való jog deklarálása megteremtette az esélyegyenlőség lehetőségét a munka világában is. A törvényalkotó szándéka azonban a gazdasági viszonyok elmaradott, ellentmondásos jellege és a társadalmi mentalitásban tovább élő régi előítéletek és sztereotípiák miatt csak részlegesen tudott valóra válni a hétköznapi élet gyakorlatában.

Oktatás-nevelés, felkészítés a társadalmi szerepekre

A magyar iskolarendszer gyökeres átalakítása közvetlenül a második világháború befejezése után elkezdődött. A mindkét nem számára egységes és kötelezően elvégzendő *nyolcosztályos általános iskola* kereteinek rendeleti úton való meghatározása 1945. augusztus 16-án megteremtette a lányok egyenjogú művelődésének és képzésnek feltételeit az *alapfokú képzésben*. Az általános iskola szerkezetének kiépítése és az oktató tartalmak korszerűsítése természetesen még évekig tartott, de ez az intézménytípus megszületése percétől döntő szerepet játszott abban, hogy a nők tömegei hozzákezdhetek évszázadok óta tartó műveltségbeli hátrányuk leküzdéséhez. A statisztikai adatok azt bizonyítják, hogy ettől fogva mind több nő tett szert alapfokú iskolai végzettségre: 1930-ban a nők 14,2 százaléka rendelkezett (akkor még) hatosztályos elemi iskola végzettséggel, 1949-ben viszont már 23,3 százalékuk végezte el a nyolc osztályt, míg 1960-ban ez az arány 38,7 százalék² (Schadt 2003:27).

Az általános iskolai tananyagot összeállító szakemberek a központi tantervek készítésekor és a tankönyvek írásakor az ötvenes évek elején már erőteljesen törekedtek arra, hogy tudatosítsák a gyerekekben: a szocialista társadalomban a nők a férfiakkal egyenlő esélyekkel rendelkeznek az élet minden területén.

Az áttörést e téren az 1950/51-es tanév jelentette. Azt megelőzően előfordultak még olyan – hivatalos fórumokon terjesztett – vélemények, amelyek a nemek eltérő biológiai konstitúciójából adódó különbségeket hangsúlyozva eltérő társadalmi szerepekre kívánták felkészíteni a lányokat és a fiúkat. A Művelődési és Közoktatási Minisztérium egyik, 1947-ben megjelent kiadványának szerzője, *Gönyei Antal* azt fejtegette, hogy a leányokat az iskolában elsősorban az anyaságra és a háziasszonyi szerepre kell felkészíteni: „A nő elsősorban és majdnem kizárólag anya és háziasszony – írja Gönyei –. Ezért főleg azokra az ismeretekre kell oktatni és azokat a készségeket kell biztosítani számára, amelyekkel férjét boldoggá teheti és gyermekeit helyesen felnevelheti.” (Gönyei 1947; Kéri 2000; Schadt 2003:28) Jól látható, hogy ebben a minisztérium hivatalos propaganda-

² A nyolcosztályos, szaktanári rendszerrel működő általános iskola kiépítése általában évekig tartott. Ám az iskolával való ellátottság terén fejlettebb településeken viszonylag könnyen megteremtődött a lehetősége annak, hogy a régi hatosztályos elemi iskola első négy évfolyamát a hagyományos polgári iskola négy osztályával, vagy ugyanezt a négy alapfokú osztályt a régi nyolcosztályos (és tíz éves kortól kezdődő) gimnázium első négy évfolyamával összeillesztve a felmenő rendszer teljes kiépülése előtt kialakulhasson az új struktúra.

anyagában a nőről alkotott képet ekkor még a tradicionális „háromosztatú” (anya-feleség-háziasszony) nőideál határozta meg, és nyoma sem volt benne a társadalmi szerepek átalakítására irányuló törekvésnek.

A közoktatás irányítói tehát a nemi hovatartozás tekintetében is egységes iskolastruktúra kialakítására törekedtek, ahol a képzési tartalom és az alkalmazott módszerek is függetlenek a tanulók nemi hovatartozásától. Ennek a törekvésnek egy fontos állomása volt a *koedukáció* bevezetése az általános és középiskolákban (1950/51). A döntést pedagógiai érvekkel indokolták. A koedukáció viszonylag lassan terjedt, eleinte sok helyütt az iskola egésze volt koedukált, de az oktatás külön fiú- és leányosztályokban folyt. A magyar általános- és középiskolákban az együttnevelés a hatvanas évek elejétől vált általánossá.

A két nem együttes nevelése már a középkor óta gyakran előfordult a magyar iskolákban éppúgy, mint Európa más országaiban, de a pedagógiai indokokkal bevezetett koedukáció megjelenéséig főleg a teremhiány kényszere miatt oktaták egy helyiségben a fiúkat és a lányokat. A koedukáció szakmai-pedagógiai megítélése változott az elmúlt évtizedekben. Az 1977-ben megjelent Pedagógiai Lexikon szócikkének szerzője még úgy ír róla, mint a szocialista pedagógia fontos jellemzőjéről, amelynek segítségével „meg lehet teremteni a feltételeket ahhoz, hogy a leányok és a fiúk a közös munkában, tanulásban, baráti, elvtársi kapcsolatokat létesítsenek, megismerjék egymás emberi értékeit.” (*Nagy 1976–1979: II. 396*) Az újabb publikációk viszont már óvatosabban és némi kétkedéssel közelítenek az együttnevelés kérdéséhez. Egyes szerzők azzal érvelnek, hogy a koedukáció ugyan segíti a nemi szerepek elsajátítását, de ez csak oda vezet, hogy az így nevelt lányok és fiúk gyorsabban találják meg helyüket és szerepüket a férfiak által dominált társadalmi viszonyok között. Léteznek vizsgálatok, amelynek eredménye szerint a két nem teljesítményére, önbecsülésére és ambícióira jobb hatással van a nemileg elkülönített oktatás (*Horváth 1997:248–249*).

A *középszintű iskolázottság* extenzív fejlődésének folyamatát jól érzékelhetjük, ha szemügyre vesszük az érettségizett tanulók számarányának alakulását egy hetven esztendő időintervallumban. 1920-ban a 20–24 éves férfi lakosság 8,5 százaléka, a nőknek pedig csak 2,3 százaléka rendelkezett érettségi vizsgával. Ez az arány 1941-ben férfiaknál 9,5, nőknél pedig 4,9 százalék. (A nők részarányának növekedése már itt tetten érhető.) Drámai változást tükröz az 1960-ból származó adat. Ekkorra a 20–24 éves férfiak 16,8 százaléka, és közel ugyanannyi nő, a kormetszet 16,5 százaléka rendelkezett érettségivel. A sorrend ettől kezdve megfordul, és fokozatosan növekszik a nők aránya: 1990-re már a 20–24 éves nők közel fele (48,0 százalék) érettségizett, míg a férfiak esetében ez az arány csak 32,7 százalék (*Nagy 2003:9*).

Ha egy viszonylag rövidebb, huszonöt éves intervallumban vizsgáljuk a nők arányát ezekben a gimnáziumokban, akkor azt tapasztaljuk, hogy az 1925/26-os tanév 19,5 százalékaról az 1951/52-es tanévben 41,4 százalékra nőtt – azaz gyakorlatilag megkétszereződött – a lányok aránya ebben az iskolatípusban. A gimnazista lányok létszámának növekedése ezután is folytatódott olyannyira, hogy az 1958/59-

es tanévben már a lányok voltak többségben (53,1 százalék) (Schadt 2003:34–35). A középszintre való nemek szerinti beiskolázás arányainak vizsgálatánál mindazonáltal azt is figyelembe kell vennünk, hogy a magyar iskolarendszer 1948-ban bekövetkezett államosítása után 1949-re a két háború közötti időszakra jellemző nyolc évfolyamos gimnáziumok *négy évfolyamos gimnáziummá* alakultak át. Ekkortól tehát eltűnt a különbség a hagyományos fiú- és lánygimnáziumok között, ellenben létrejöttek speciális szakképzést nyújtó négyéves középiskolák, mint például a pedagógiai gimnázium.

A lányok középszinten való továbbtanulásának expanziója elsősorban a gimnáziumokban volt megfigyelhető, de egy viszonylag rövidebb időszakaszban, az ötvenes évek elejéig a mezőgazdasági és az ipari technikumokban is jelentősen nőtt a számuk. Az 1958/59-es tanévtől kezdődően viszont már csökkent a részvételük ezekben a képző intézményekben. Mivel a nőknek az ipari tanintézményekbe való beiskolázásáért az ötvenes években erőteljes propaganda-hadjárat folyt, arányszámuk csökkenése azt jelzi, hogy az oktatásügy irányítóinak elképzeléseiben jelentős változás következett be a női munkaerő szerepével kapcsolatban.

Az ötvenes évek elején – a nemek közötti egyenlőség fogalmát szélsőségesen értelmező szovjet mintát követve – a nők nagyarányú részvételére számítottak az olyan erőteljes fizikai igénybevétellel járó szakmákban is (pl. traktoros, bányász), amelyeknek egészségkárosító hatása egyértelmű volt. A dogmatikus pártideológia az ilyen munka végzésével együtt járó veszélyekről nem volt hajlandó tudomást venni. A traktoroslányok és vájárnők toborzásának időszaka a Sztálin halála (1953. március 5.) után kezdődő politikai-ideológiai enyhülési folyamat kezdetével zárult le. Továbbra is növekedett viszont a lányok részaránya a középfokú tanító- és óvónőképző intézetekben.

* * *

A nőknek a hagyományosan férfi szakmának számító, megerőltető fizikai munkával járó foglalkozásokba való minél nagyobb arányú bevonása a kommunista párt által meghatározott foglalkoztatási politika egyik elsődleges célja volt az ötvenes évek elején. A hivatalos ideológiát folyamatosan és intenzíven sulykoló tömegkommunikációs eszközöket és a meggyőzés egyéb alkalmait (pl. a politikai szemináriumokat, taggyűléseket stb.) egyaránt felhasználták arra, hogy a munka frontján áldozatos csatát vívó szocialista dolgozó nő típusát minél hamarabb maradéktalanul elfogadtassák a közvéleménnyel.

A nőknek ezekre a nem tradicionális női foglalkozásoknak számító területekre való erőltetett toborzásának okai között szerepelt az ipar és a mezőgazdaság erőltetetten extenzív fejlesztése a negyvenes évek végétől az ötvenes évek közepéig, a szovjet minta követése a társadalmi szerepek újrafogalmazása terén, valamint ebből adódóan a nemek közötti egyenlőség leegyszerűsített, torzult értelmezése.

A nehéz fizikai munkát végző lányokat és asszonyokat a hivatalos ideológia piedesztálra emelte és hősként ünnepelte. A gazdaság fejlődését politikai eszközök-

kel befolyásolni kívánó politikai funkcionáriusoknak a fejében egy olyan új típusú „szocialista” mezőgazdaság képzete élt, amely java részben a női munkára épül, mivel az extenzív iparosítás révén a férfi munkaerő a városokba fog áramlani. A falvakban maradó nők helyettesítették volna – e szerint az elképzelés szerint – a férfiakat a termelőszövetkezetekben, az állami gazdaságokban és a gépállomásokon. Az elképzelés szerint ezek a gépállomások összekötő szerepet tölthettek volna be a város és a falu, az ipar és a mezőgazdaság, a munkásosztály és a parasztság között (Farkas 2003:65–66). 1951 áprilisában a Minisztertanács határozata mihamarabb elérendő célkitűzésként jelölte meg azt, hogy a mezőgazdasági gépkezelő és traktorvezető tanfolyamok résztvevőinek a fele nő legyen.

A nagyszabású terv azonban nem vált valóra. A „Gyertek lányok traktorra!” propagandisztikus felhívásra csak kevesen jelentkeztek, a traktorosképző tanfolyamok résztvevői zömükben férfiak voltak. Hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a traktoros munkának olyan egészségkárosító hatásai vannak, amelyek a nők számára különösen veszélyesek. (Egyebek közt olyan nőgyógyászati megbetegedéseket okozhat a folyamatos rázkódás, amelyek később lehetetlenné teszik a gyermekszülést.) A kezdeti lelkesedés lanyhulását az is siettetette, hogy a gépállomásokon a legegységibb szociális feltételeket sem tudták biztosítani a munkásnőknek, a kereset sem volt vonzó, és a férfikollégák is gyakran kigúnyolták, kiközösítették a nőket. A fiaskó hamarosan nyilvánvalóvá vált, és a hivatalos propaganda 1953 közepétől fokozatosan elhalkult. Hamarosan ugyanerre a sorsra jutott a nőket a bányákba küldő kezdeményezés is.

* * *

Az általános- és középiskolában használatos tantervek és tankönyvek tartalmának vizsgálata sokat elárul arról, hogy az adott korszakban milyen felfogást, képet kívántak meggyökereztetni a felnövekvő generációkban az emberről, milyen társadalmi szerepekkel való azonosulást követelt meg az uralkodó ideológia a férfitől, a nőtől és a gyermektől. Magyarországon éppúgy, mint a szocialista táborhoz tartozó más országokban az ötvenes, hatvanas, de még a hetvenes években is általános gyakorlat volt az iskolai tananyag erre alkalmas részeiben az ideológiai célokat követő, „nevelő jellegű” véleményformálásra való törekvés.

A nők férfias munkakörökben való erőltetett alkalmazása is alátámasztja azt a hipotézist, hogy az ötvenes években az uralkodó ideológia által közvetített, a brosúrák lapjain elvont képzetként megjelenő szocialista embereszményben *egybenemósódtak* a nemekre jellemző különbségek. A munka frontján elszántan küzdő, szocialista erkölcsi értékek szerint élő ember ideáltípusa ezért inkább „aszexuálisnak” volt mondható (Kéri 2004).

Egy a témába vágó kutatás tanúsága szerint az ötvenes–hatvanas évek iskolai tantervei nem tettek különbséget a gyerekek között nemi hovatartozásuk szerint. Az 1950-ben kiadott tanterv és utasítás a következőképpen fogalmazta meg az általános gimnázium célját. A cél az, hogy „tanulóifjúságunkat népköztársaságunk

öntudatos, fegyelmezett állampolgárává, a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé nevelje – a közösség, a nép, a haza önzetlen szolgálatának, a munka szeretetének és megbecsülésének, a nemzeti függetlenség, a dolgozók nemzetközi harca érdekében való önfeláldozásnak és bátorságnak szellemében.” (Kéri 2004.) (Bármilyen meghökkentő, de a „dolgozó nép hűséges fia” szóhasználat ebben a kontextusban a lányokra is vonatkozott.)

A nemi különbségekre való reflexió hiánya jellemzőnek volt mondható az oktató tárgyaktanterveiben. Kezdetben az általános iskolai testnevelés és a gyakorlati foglalkozás tantárgyak keretei között sem írtak elő különböző foglalkozást a lányoknak és a fiúknak. Bizonyos nemileg specifikus különbségek csak az 1960-as 70-es években jelentek meg e két tárgy előírt tananyagában. A gyakorlati foglalkozás esetében ez a distinkció abban nyilvánult meg, hogy a lányokat – a hagyományosan női nemhez kötődő háztartástani ismereteken és készségeken kívül – megakarták tanítani a hagyományosan „férfias” szakmák alapjait képező, fizikai munkával járó tevékenységi formákra is. A fiúkat viszont csak ezekre a hagyományosan „fiús” készségekre kellett felkészíteni.

Ennek az egyenlősítő törekvésnek a háttérében az uralkodó politikai elitnek az a szándéka húzódnak meg, hogy a nőket fel kívánták készíteni *a lehető legtöbb szerep maradéktalan betöltésére*. Egyszerre kellett lenniük munkahelyükön példamutató szorgalommal és szakértelemmel dolgozó nőnek, ápoló és csinos feleségnek, gyermekeit szocialista szellemben nevelő családanyának és ügyes háziasszonynak. Feltűnő az az ellentmondásos kettősség, amely a nevelés elvont síkján megjelenő – nemileg nem definiált – szocialista embertípus és a gyakorlati életben a dolgozó nőekkel szemben megfogalmazódó maximalista elvárások között feszült ezekben az évtizedekben.

Ehhez képest igencsak meghökkentő és tanulságos annak a kutatásnak az eredménye, amely az 1995-ben megjelent (és azóta többször módosított) Nemzeti Alaptantervet és a kilencvenes évek első felében általánosan használt taneszközöket vizsgálja abból a szempontból, hogy a mindenki számára előírt *kötelező olvasmányok* és az alsó tagozaton használt *tankönyvek* milyen *férfi- és női szerepelvárásokat közvetítenek* a tanulóifjúság számára (Czachesz & Lesznyák 1996:417–430). Ebből kitűnik, hogy mind az alaptanterv, mind pedig a tankönyvek világa az évezredes *tradicionális nőeszményt*, illetve az ehhez kötődő hagyományos „háromosztatú” (feleség-anya-gazdasszony) szerepelvárást jeleníti meg és közvetíti a tanulók felé.

A kötelező olvasmányban szereplő férfihősök nemes célok érdekében, a nép javát szolgálva küzdenek a nyilvánosság porondján, a nők viszont passzívak, miközben szeretik és hazavárják a főhőst. Többnyire nem is értik meg a férfi hős cselekedeteit vezérlő motívumokat, gyakran destruktív módon aggodalmaskodnak és néha meghalnak érte.

Az olvasástanulást segítő tankönyvekben szereplő férfiak nagyobb hányada dolgozik, mint a nőké, és ráadásul érdekesebb, mozgalmasabb étellel járó munkát végeznek. A férfiak az úgynevezett „férfias”, a nők pedig a hagyományosan „nőies”

foglalkozásokat úzik. A könyvekben szereplő nők többsége anyaként vagy nagymamaként jelenik meg, akik házi munkát végeznek és gyermeket nevelnek. A férfiak házimunkát nem végeznek, a nők pedig tartózkodnak a barkácsolástól és szerezéstől, vagy ha mégsem, akkor merészségük ára az, hogy kisebb baleseteket okoznak (*Czachesz & Lesznyák 1996:422–426*). *Látható, hogy az ötvenes-hatvanas évek tanterveiben még elevenen élő, sokoldalúan képzett és a férfiakkal azonos szerepekre felkészített „dolgozó nő” típusa a kilencvenes évekre hogyan adja át a helyét az évezredek óta szinte változatlanul továbbélő, és egyes történelmi korszakokban bűvópataként fel-felbukkanva felerősödő tradicionális nőszemélynek.*

* * *

A nők „egyetemi emancipációja” a második világháború után egy évvel nagy lépést haladt előre azzal, hogy a *felsőfokú képzés* szinte teljes spektruma – a hittudományi karoktól eltekintve – hozzáférhetővé vált számukra. Az 1946. évi XX. tc. kimondja, hogy „a nők az egyetemek valamennyi karára, valamint a főiskolákra hallgatókul a megállapított létszám keretén belül minden korlátozás nélkül felvehetőek” a férjhallgatókkal azonos feltételek mellett. Ettől fogva a főiskolai és egyetemi felvételek túlnyomó többségében nem kerülhetett sor semmilyen diszkriminatív megkülönböztetésre a férfiak és a nők között. A törvény ugyanakkor azt is kimondta, hogy rendelkezései nem vonatkoznak a hittudományi karokra. A nők aránya ezt követően fokozatosan emelkedett a magyar felsőoktatásban. Az 1946/47. tanévben több mint háromszorosa, az 1947/48-as tanévben pedig már közel négyszerese volt az 1938/38. tanévi létszámnak, arányuk pedig az összes hallgatószámhoz viszonyítva 22 százalékra nőtt (*Ladányi 1996:385*). Az 1. táblázat a nők felsőoktatásban való részvételi arányának alakulását mutatja be 1946 és 2006 között Magyarországon.

A táblázatból kitűnik, hogy a nőhallgatók aránya 1946-tól napjainkig folyamatosan növekedett a magyar felsőoktatásban. (Figyelemre méltó az a jelenség, hogy jelenlétük a hatvanas évek végéig nagyobb arányú volt, mint számos külföldi országban, azt követően viszont a folyamat a fejlődés nemzetközi tendenciáihoz illeszkedett (*Ladányi 1996:386*). A nyolcvanas évek közepétől a nők aránya a magyar egyetemeken és főiskolákon már meghaladta az 50 százalékot, a 2005/2006-os tanév hallgatói összlétszámát tekintve pedig ez az arány 58 százalék.³ Jelenleg különösen szembeötlő a nők magas aránya az esti, levelező és a távoktatási tagozatokon (64 százalék).

A magyar felsőoktatás legdinamikusabban fejlődő képzési ága a hetvenes évek közepétől a *pedagógusképzés* lett. Ennek következtében napjainkban – a pedagógusképzés legtöbb területén – már jelentős mértékű túlképzésről beszélhetünk. A nők magas aránya a pedagógusképzésben mindvégig jellemző volt, a nyolcvanas évek elejétől kezdve a lányok többsége ebben a képzésben vesz részt. Ha a jelenlegi

³ Ez az arány megegyezik a gimnáziumokban tanuló lányok és fiúk arányával. (Összehasonlításképpen: az óvodás és általános iskolás gyermekek között a lányok aránya napjainkban egyaránt 48 százalék.)

túlképzés miatt a pedagógusképzés keretszámainak csökkentésére a jövőben sor kerül, akkor ez a lányok felsőfokú továbbtanulásának esélyeit ronthatja.

1. táblázat: A nőhallgatók számának és arányának alakulása 1946 és 2006 között

Tanév	A nőhallgatók száma			A nőhallgatók aránya		
	Nappali	Esti-levelező	Összesen	Nappali	Esti-levelező	Összesen
1946/47	5 503	269	5 772	22,0	22,1	22,0
1950/51 ^a	6 780	943	7 723	25,6	15,7	23,8
1955/56	7 832	3 067	10 899	25,5	20,8	24,0
1960/61	11 136	3 582	14 718	37,9	23,5	33,0
1965/66	21 611	15 112	36 723	42,4	35,2	39,1
1970/71	24 036	10 396	34 432	44,7	38,9	42,8
1975/76	30 611	21 341	51 952	47,6	49,4	48,3
1980/81	31 942	18 372	50 314	49,9	49,5	49,7
1985/86	33 563	19 625	53 188	52,3	55,8	53,5
1990/91 ^b	37 409	14 098	51 507	48,8	54,7	50,3
1995/96 ^b	67 361	29 989	97 350	52,0	59,9	54,2
2001/02	103 437	89 534 ^c	192 971	54,0	57,0 ^c	55,0
2005/06	124 444	122 475 ^c	246 919	54,0	64,0 ^c	58,0

a A BME Hadmérnöki Kara, a Gazdasági és Műszaki Akadémia és a Külügyi Főiskola hallgatói, valamint az Agrártudományi Egyetem levelező hallgatói nélkül.

b Az egyházi, a katonai és a rendvédelmi felsőoktatási intézményekkel együtt.

c Beleértve a távoktatást is.

(Ladányi 1996; Oktatási Évkönyv 2001/02; Oktatás-Statistikai Évkönyv 2005/06)

Az egyetemeken és főiskolákon dolgozó női oktatók és a tudományos minősítéssel rendelkező nők létszámát vizsgálva igen lehangoló kép tárul elénk. A 2004–2005. évi statisztikai adatok szerint a magyar felsőoktatásban dolgozó oktatók száma összesen 16 892 fő (beleértve a nyelvtanárokat, a testnevelő tanárokat és a kollégiumi nevelőtanárokat is). Közülük 6 528 fő a nőoktató (39 százalék). A teljes oktatói létszám tekintetében tehát a nők alulreprezentáltsága figyelhető meg a magyar felsőoktatás egészében (*Statisztikai tájékoztató 2004/5*).

Még nyomasztóbb az összkép, ha az oktatók nemi összetételét a tudományos minősítettség szempontjából vesszük szemügyre. A felsőoktatásban dolgozó doktori (PhD) fokozattal rendelkező oktatók száma – 2005. évi adatok szerint – összesen 3 350 volt, ezen belül a nők létszáma 10 42 (31 százalék). A tudományos minősítés egy korábbi időszakra jellemző fokozatával, a „tudományok kandidátusa” címmel 2 388 fő rendelkezett, közöttük 555 nő (23 százalék). Az egyetemeken 799, a főiskolákon pedig 10 oktató volt az MTA doktora, közöttük a nők száma 114, azaz alig 13 százalék.

2007 novemberében a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjainak száma 278 fő, közöttük 10 nő szerepel (0,03 százalék).⁴

⁴ Név szerint: Ádám Veronika, Fergéné Kecskeméti Zsuzsa, Garas Klára, Heller Ágnes, Hetényi Magdolna, Hollán Zsuzsa, Németh Judit, Ormos Mária, Sós Vera és Tóth Klára. (www.mta.hu).

Mindezekből az adatokból látható, hogy a magasabb egyetemi és kutatóintézeti munkakörökben, az akadémikusok körében, a kutatásokkal kapcsolatosan döntéseket hozó testületekben ma is rendkívül alacsony a nők aránya. A nagymérvű alulreprezentáltság okai szerteágazóak lehetnek, de az nyilvánvaló, hogy a régi beidegződések és előítéletek továbbélnek. A társadalmi tudatban mélyen gyökerező „tradicionális nőkép” minden bizonnyal szerepet játszik e visszás helyzet fennmaradásában.

PUKÁNSZKY BÉLA

IRODALOM

- BOBULA IDA (1933) *Anő a XVIII. század magyar társadalmában*. Magyar Társadalomtudományi Társulat, Budapest.
- CZACHESZ ERZSÉBET & LESZNYÁK MÁRTA (1996) Lányok és nők a kötelező olvasmányokban, tankönyvekben. *Educatio*, 3. szám. Ősz. 417–430.
- DUBY, GEORGES & PERROT, MICHELLE & THÉBAUD, FRANCOISE (eds) (1995) *Geschichte der Frauen*. 20. Jahrhundert. Campus Verlag, Frankfurt, New York.
- FARKAS GYÖRGYI (2003) „Gyertek lányok traktorra!” Női traktorosok a gépállomáson és a propagandában. *Korall*. Társadalomtörténeti folyóirat. Szeptember, 65–86.
- FERCSIK ERZSÉBET (é.n.) *Az asszonyok megjelenésére szolgáló névformák és a névhasználat a XVII–XVIII. században*. URL: [Http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/fercsik.rtf](http://www.nytud.hu/NMNyK/eloadas/fercsik.rtf) Letöltés: 2006. augusztus 1.
- GÖNYEI ANTAL (1947) Fiúk és lányok. In: *Tanítás és értelmi fejlődés*. MKM, Budapest, 128–136.
- HORVÁTH ATTILA (1997) Koedukáció. Szócikk. In: BÁTHORY ZOLTÁN & FALUS IVÁN (eds) (1997) *Pedagógiai Lexikon*. I–III. Keraban Könyvkiadó, Budapest, 248–249.
- KÉRI KATALIN (1996) Kmety képviselő úr és a „női szörnyceték”. Egy 1907-es parlamenti felszólalás sajtóvisszhangja. *Iskolakultúra*, 3. szám, 101–103.
- KÉRI KATALIN (1999) *Tollam szívárványbámartom*. (Források az európai nőtörténet köréből az ókortól a 20. századig.) Pécs. URL: <http://kerikata.hu/publikaciok/text/tollam/tollam.pdf> Letöltés: 2006. augusztus 1.
- KÉRI KATALIN (2000) *A nő helyzete Magyarországon az 1950-es évek első felében*. Konferencia előadás, Dunaujváros. URL: <http://kerikata.hu> Letöltés: 2006. augusztus.
- KÉRI KATALIN (2002) Nőkép és leánynevelés az 1960-as évek Magyarországon – a tantervek tükrében. *Acta Paedagogica*, 4. szám, 14–21. URL: <http://kerikata.hu> Letöltés: 2006. augusztus 1.
- LADÁNYI ANDOR (1996) Két évforduló. A nők felsőfokú tanulmányainak száz éve. *Educatio*, 5. évf. 375–389.
- LAGRAVE, ROSE-MARIE (1995) Eine Emanzipation unter Vormundschaft. Frauenbildung und Frauenarbeit im 20. Jahrhundert. In: DUBY, GEORGES – PERROT, MICHELLE – THÉBAUD, FRANCOISE (eds) (1995) *Geschichte der Frauen*. 20. Jahrhundert. Campus Verlag, Frankfurt, New York. 485–522.
- NAGY PÉTER TIBOR (2003) A középfokú nőoktatás huszadik századi történetéhez. *Iskolakultúra*, 3. szám, 3–14.
- NAGY SÁNDOR (1976–1979) *Pedagógiai Lexikon*. I–IV. kötet, Akadémiai Kiadó.
- PUKÁNSZKY BÉLA (2001) *A gyermekkor története*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- SCHADT MÁRIA (2002) „Feltörekvő dolgozó nő”. Nők az ötvenes években. Pannónia Könyvek, Pécs.
- SCHADT MÁRIA (2005) A „házi tücsöktől” a dolgozó nőig. In: PALASIK MÁRIA & SIPOS BALÁZS (eds) (2005) *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs?* A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Budapest, Napvilág Kiadó. 156–168.